

Çağdaş Dönemde Fetva Faaliyeti: İslam Hukuku ve Toplum Bağlamında Dinî Kurumlardan Örnekler

Fatwa Practice in the Contemporary Period: Examples from Religious Institutions in the Context of Islamic Law and Society

Emine Enise Yakar, *Islamic Law and Society: The Practice of İftâ' and Religious Institutions*, Routledge, 1. Baskı, 2022, 312 s. ISBN: 978-0-367-48017-2

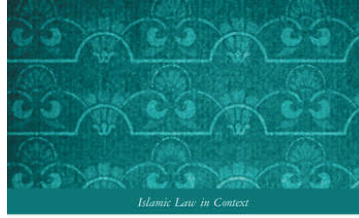
Hüseyin İçen¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hüseyin İçen (Araştırma Görevlisi),
Araştırma Görevlisi, İstanbul Sabahattin Zaim
Üniversitesi, İslam İktisadi ve Finans, İstanbul-
Türkiye
E-posta: hsynicen42@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3368-3878

Makale Geliş: 15.12.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.01.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
03.02.2023
Kabul/Accepted: 07.02.2023

Atıf/Citation: İçen, Hüseyin. Çağdaş Dönemde Fetva Faaliyeti: İslam Hukuku ve Toplum Bağlamında Dinî Kurumlardan Örnekler. [Emine Enise Yakar'ın "Islamic Law and Society: The Practice of İftâ' and Religious Institutions" adlı eserinin değerlendirmesi]. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 479-486.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1219718>

ISLAMIC LAW AND SOCIETY

THE PRACTICE OF İFTÂ' AND RELIGIOUS INSTITUTIONS

Emine Enise Yakar

Anahtar Kelimeler: Fetva, İftâ, Toplum, Dinî Kurumlar

Keywords: Fatwa, İftâ, Society, Religious Institutions

İslâm hukuku sahasında, çağdaş dönemde kurulmuş olan dinî sayılabilecek kurumların fetva çalışmalarının kendi toplumları göz önünde bulundurularak mukayeseli olarak incelenmesi etraflıca bir araştırmaya konu olmamıştı. Her ne kadar bazı kurumların fetvaları hakkında son zamanlarda ülkemizde lisansüstü tezler¹ hazırlansa da çalışmamıza konu olan *Islamic*

1 Türkiye'de fetva kurumlarıyla alakalı yapılan çalışmalar; Çukurova Üniversitesi İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı'nda 2019 senesinde Mustafa Hayta danışmanlığında hazırlanmış olan *Bir Heyet İctihadi Kurumu Olarak*

Law and Society: The Practice of İftâ' and Religious Institutions adlı eser, üç farklı ülkedeki farklı kurumlar tarafından çıkartılan fetvaları incelemesi yönüyle ayırt edici özelliğe sahiptir.

Müslümanların yaşadıkları coğrafyalarda bulunan ve fetva verici konumda olan Suudi Arabistan'daki Dâru'l-İftâ (İlmî Araştırmalar ve İftâ Genel Başkanlığı), Mısır'ın Fetva Kurumu olan Dâru'l-İftâ, Lübnan'daki Dâru'l-Fetva isimli kurum, Pakistan'daki Fetva Kurulu (*Council of Islamic Ideology*), Malezya'daki Ulusal Fetva Komitesi, Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi, Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı, İngiltere'deki Avrupa Fetva ve Araştırmalar Meclisi (*European Council for Fatwa and Research*), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi (*Fiqh Council of North America*) buldukları toplumlarda dikkate değer öneme sahiptirler. Bu kurumların fetva verirken göz önünde bulundukları hususların mukayeseli olarak incelenmesinin literatüre katkısının önemli olduğu söylenebilir.

Doktorasını Exeter Üniversitesi'nde güncel iftâ faaliyeti ışığında İslâm hukuk metodolojileri ve toplumsal bağlam arasındaki karşılıklı etkileşimi incelemek üzere Suudi Arabistan'daki Dâru'l-İftâ ve Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı örnekleri konusunda tamamlamış olan Emine Enise Yakar'ın 2022 yılında basılmış olan *Islamic Law and Society: The Practice of İftâ' and Religious Institutions* adlı kitabı bu alandaki boşluğu tamamlamak üzere okuyucusuyla buluşmuştur. Yazar, kitabına doktora tezindeki² iki kuruma (Suudi Arabistan'daki Dâru'l-İftâ ve Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı) ilaveten Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi (*Fiqh Council of North America*)'ni eklemiş ve üç kurumu farklı yönleriyle mukayese etmeye çalışmıştır.

Eser Giriş ve Sonuç bölümlerine ilaveten beş bölümden oluşmaktadır. Yazar ilk üç bölümde üç farklı kurum hakkında bilgiler vermekteyken dördüncü ve beşinci bölümlerde üç kurumu farklı açılardan mukayese etmektedir. Birinci bölümde Suudi Arabistan'ın Dâru'l-İftâ adlı kurumu, ikinci bölümde Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı ve üçüncü bölümde ABD'deki Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Dördüncü ve beşinci bölümde ise mezhep, sosyal değerler, hukukî ve siyasî sistemlerin bu kurumlara etkisi konu edinilmektedir.

Eserin Giriş bölümünde yazar, İslâm hukukunun oluşum devrinden sonra bir donuklaşma sürecine girdiğiyle alakalı son dönemlerde yaygın olan genel kabulden hareket etmektedir. Bu görüştekilere göre çağdaş İslâm hukuku, modern problemleri çözmede yeterli esnekliğe sahip olmayan bir hukuk sistemi ya da kurallar bütünüdür (s. 1). Ancak yazara göre bu görüşte

Avrupa Fetva ve Araştırmalar Meclisi: Kararlar ve Usul adlı yüksek lisans tezi, 2020 yılında Enver Osman Kaan danışmanlığında Marmara Üniversitesi İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmış olan *Azınlık Fıkıhı Çerçevesinde Avrupa Fetva ve Araştırma Konseyi: Örnek Fetvalar* tezi ve aynı yıl Merve Özyakal danışmanlığında İstanbul Üniversitesi İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmış olan *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlihi (Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî Ed-Düvelî Örneği)* adlı çalışmadır.

2 Şu anda Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapan yazarın doktora çalışması olan *The Interaction Between Islamic Legal Methodologies and Social Context in the Light of the Contemporary Practice of İftâ': A Case Study of Two Institutions*, 2018 yılında Prof. Dr. Robert Gleave ve Prof. Dr. Suha Taji-Farouki danışmanlığında tamamlanmıştır.

olanlar, fetva mekanizmasının İslâm hukukunun gelişimine etkisini görmezden gelmektedirler (s. 2). Fetva uygulamasının, Müslüman bilginler ve dinî kurumların çağdaş konulara çözümler üretmedeki önemi üzerinde duran yazar, 19. yüzyılın sonlarında bireysel ve yönetimden bağımsız fetva faaliyetinin kurumsal bir yapıya büründüğüne işaret etmektedir (s. 4). Her ne kadar çağdaş dönemde fetva verme süreci modern dönemin getirdiği farklı bir kurumsal yapıya bürünmüş olsa da bu dönemden önce fetva faaliyetinin tamamen yönetimden bağımsız olduğunu düşünmek ve onu kurumsallıktan uzak görmek tutarlı sayılmayabilir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde bir fetvanın şeyhülislâma sunulup cevaplanması sürecinde de modern manada olmasa da bir kurumsallık ve düzen olmuştur. 20. yüzyıldan itibaren dinî kurumların oluşması ile İslâmî bilginin kurumsallaşması ve standartlaşması ile kolektif/ortaklaşa fetva faaliyetine dikkat çeken (s. 5) yazar, bu kurumlar sayesinde değişikliklere karşı tutarlı, uygulanabilir fetvaların önemini vurgulamaktadır (s. 7). Yazar burada Kur'an ve sünnetin modern dönemdeki kurumlar tarafından nasıl yorumlandığını fetva faaliyeti özelinde incelemeye koyulmadan önce kitabın anahtar bileşeninin, bağlamsal faktörler ile İslâm hukuk metodolojisinin kurumlar tarafından nasıl uygulandığı arasındaki ilişki olduğunu ifade etmektedir (s. 8).

Giriş bölümünde yazar, kitaptaki seçilen ülkeler ve kurumları tercih etme sebebinin Suudi Arabistan, Türkiye ve ABD'nin sırasıyla monarşi, nüfusu Müslüman çoğunluklu seküler demokrasi ve Müslüman olmayan çoğunluklu seküler demokrasi olduğunu belirtmektedir (s. 15). İlk üç bölümde ayrı ayrı incelenecek olan üç farklı ortam ve kurum, yazarın farklı toplumsal bağlamlarda fetva faaliyetini incelemesine olanak sağlamıştır. Toplum ve hukuk arasındaki ilişkiyi kapsamlı şekilde anlamaya olanak sağlayan dinî-hukukî metinler olan fetvalar (s. 18) yazar için önemlidir. Metodoloji olarak tarihsel betimleyici yöntem (*historical descriptive methodology*), bağlam analizi (*contextual analysis*) ve hukukî yorumcu analizden (*legal-hermeneutical analysis*) faydalandığını belirten yazar, üç kurumu birbiriyle mukayese ederken çalışmayı dört tematik alan (s. 19) ile sınırlandırmıştır. Buna göre; (1) toplumun mensubu olduğu ana mezhep ile üç kurumun benimsediği İslâm hukuk metodolojileri arasındaki ilişki, (2) üç toplumun sosyal değerleri ve kültürel pratiklerinin fetvalara etkisi, (3) üç toplumdaki fetvaların fonksiyonu üzerine hukuk sistemlerinin etkisi, (4) siyasî sistemlerin üç ülkenin fetvalarına yansımaları, çalışmanın sınırlandırıldığı mukayese alanlarıdır. Ayrıca yazar Giriş bölümünde, çalışmadaki kurumların 2015 yılından sonraki idari, hukukî ve teşkilat yapısının bu eserin kapsamının dışında olduğunu belirtmiştir. Yine her üç kurumdan bahsederken yazar, fetvaları dönem olarak 1970-2020 arasındaki zamanla sınırlandırdığını ifade etmiştir. Kitapta metodun açıkça belirtilmiş olması, kapsam ve zaman sınırlamaları, mukayese alanlarının ifade edilmesi, çalışmanın çerçevesini net olarak okuyucuya sunması açısından güçlü yönlerdendir.

Eserin birinci bölümünde Suudi Arabistan'daki Dâru'l-İftâ Kurumu hakkında bilgiler verilmektedir. Suudi Arabistan ulemâsının kurumsal bir görünüme büründüğü Dâru'l-İftâ ve Suudi Arabistan hanedanı ilişkisi bu bölümdeki önemli meselelerdendir. İlmî Araştırmalar ve İftâ Genel Başkanlığı'nın kuruluşunun tarihini Muhammed b. Suûd ile Muhammed b.

Abdülvehhâb'ın birlikte hareket etmesi çerçevesinde inceleyen yazar, Vehhâbî ulemâ ile Suudi Arabistan hanedanı arasındaki dayanışmayı bu birliktelik açısından incelemektedir. Daha sonraki dönemlerde petrolün ülke zenginliğine yaptığı katkıyı Suudi Arabistan devletinin dinî, politik ve sosyal gelişimi ile irtibatlandıran yazar, fetva faaliyetinin de bundan payını aldığını belirtmektedir (s. 26). Yazardan bu bölümde fetva faaliyeti ile petrol ve zenginlik arasındaki ilişkiyi daha net ortaya koyması beklenirdi. Zaman zaman ümerânın giderek Dâru'l-İftâ üzerindeki otoritesinin arttığını belirten yazar, ulemânın bu kurumdaki baskın yönünü vurgulamaktadır. Suudi Arabistan'ın Temel Yönetim Nizamı'nda anayasanın Kur'an ve sünnet olduğunun belirtilmesi, bu iki kaynağı yorumlayacak olan en üst dinî otoritenin Dâru'l-İftâ olduğu sonucuna götürmektedir. Bu yönüyle devletin yargı teşkilatı üzerinde de etkisi olan Dâru'l-İftâ'nın fetva faaliyeti, Suudi Arabistan devletindeki hukukun tamamlayıcı bileşenlerindedir (s. 31).

Birinci bölümde ulemâ ile ümerâ ilişkisi kapsamında siyâset-i şer'iyeye kavramına odaklanan yazar, Dâru'l-İftâ tarafından devlete itaatın Allah ve Rasul'üne itaat ile benzer sayıldığına dikkat çekmektedir. Burada Dâru'l-İftâ ile Suudi Arabistan hükümetinin siyâset-i şer'iyeye temelinde dayanışma halinde olmalarının öneminden bahseden yazar, kriz dönemlerinde ulemânın Suudi Arabistan devletinin politikalarını meşrulaştırmasındaki önemli rolünü ön plana çıkartmaktadır (s. 38). Daha sonra, Dâru'l-İftâ'nın fetva faaliyeti sürecinde rol oynayan Genel Müftü'nün³ liderliği altındaki Hey'etü'l-Kibâri'l-Ulemâ (*Board of Senior 'Ulamâ*) ve el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ (*Permanent Committee for Scientific Research and Legal Opinion*)'dan bahseden yazar, Genel Müftü Makamı ile fetva çıkarma süreçlerini de detaylandırmaktadır. Yazar, Hey'etü'l-Kibâri'l-Ulemâ ile alakalı başlıkta heyet üyelerinin isimlerinden, heyet üyelerinin atanma sürecinden, bazı kararlardan bahsetmektedir (s. 39-44). Bir sonraki alt başlıkta Dâru'l-İftâ'nın ikinci şubesi olan el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ'nın işlevi hakkında bilgi veren yazar, bu kurulun görevinin Hey'etü'l-Kibâri'l-Ulemâ'ya sunulmak üzere bazı araştırmalar yapmak olduğunu otopsi konusundaki fetva üzerinden örneklendirmektedir (s. 47). Bu başlıkta Dâru'l-İftâ'nın fetva çıkartırken genel olarak Hanbeli mezhebinin metodu ve İbn Teymiyye'nin görüşlerinden faydalandığını belirtmiş olan yazar, yine de bu kurumun kendisini herhangi bir mezheple sınırlandırmadığını belirtmektedir (s. 49). Fetva çıkarma süreciyle alakalı başlıkta Genel Müftü, Hey'etü'l-Kibâri'l-Ulemâ ve el-Lecnetü'd-Dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ arasındaki hiyerarşiden bahseden yazar, Hey'etü'l-Kibâri'l-Ulemâ'nın genellikle Suudi Arabistan yönetiminin destekçisi olmasına rağmen bazen yönetimin hoşuna gitmeyecek fetvalar verdiğini de bir örnek üzerinden ifade etmektedir (s. 57). Yine de Hey'etü'l-Kibâri'l-Ulemâ'nın bazı fetvalarının Suudi Arabistan devletindeki kadıların kararlarına etkisinin bulunması (s. 64) ve bazı fetvalarının daha sonra

3 Yazar tarafından İngilizce'ye *Grand Mufti* olarak tercüme edilmiş olan *Muftyiyü'l-âm*'ın tarafımızdan Genel Müftü olarak tercüme edilmesi bu makamın sahibinin Suudi Arabistan Krallığı Genel Müftüsü olması sebebiyledir. Baş Müftü olarak tercüme edilmeme sebebi bu ülkedeki resmi müftü ünvanı taşıyan tek kişinin Genel Müftü olması sebebiyledir.

kanunlaşması Dâru'l-İftâ kurumunun yasama öncesi (*pre-legislative*) bir konumda olduğunu (s. 71) göstermektedir. Birinci bölümde Dâru'l-İftâ'nın tarihsel açıdan gelişimi ve organları hakkında bilgiler verilmiş, bu bölüm mukayese ve analizden ziyade betimleyici yaklaşım ile incelenmiştir.

Kitabın ikinci bölümü Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılmıştır. Yazar, Osmanlı Devleti'nin bir nevi dinî müessesesi sayılabilecek şeyhülislâmlığın Diyanet İşleri Başkanlığı'na dönüştüğünü belirtmiştir (s. 74). Şeyhülislâmlık makamının Diyanet İşleri Başkanlığı'na dönüşmesi konusunda iki kurumun eşitlendiği izlenimi hakimdir. Yazardan bu ifadelerini detaylandırması beklenirdi.⁴ Nitekim her iki kurum görev ve yetki bakımından farklı özelliklere sahip olmuştur.

Yazar, ikinci bölümde Diyanet'in tarihsel gelişimini dört döneme ayırarak inceler. Diyanet'in tarihsel gelişimiyle alakalı ilk dönemi resmi tefsir, hadis çevirilerine ilaveten Türkçe ezan örneği üzerinden somutlaştırmaya çalışan yazar, bu dönemde Diyanet'in Müslüman vatandaşların ihtiyaçlarını çözmek için faaliyet gösteren bir kurum olmaktan ziyade yönetimin dinî konulardaki yorumcu organı olarak görüldüğünü belirtmektedir (s. 81). Eserde ikinci dönemde (1940-1979) dinî eğitimin zorunlu olması, bazı akımlara karşı devlete itaat fetvası gibi örnekler üzerinden Diyanet'in halk, din ve toplum arasında bir köprü olduğu ifade edilmektedir (s. 84). Yazar, üçüncü dönemi (1980-2000) nevrus fetvası (s. 86) özelinde Diyanet'in birleştirici rolü ile alakalı kurgulamakta ve bu dönemde Diyanet'in yurt dışındaki Müslüman Türklerin dinî sorunlarını çözmeye çalıştığını belirtmektedir. Son olarak dördüncü dönemi (2000'ler sonrası), Diyanet'in devlet kontrollü bir kurumdan daha çok otonom yapıya meyletmesi açısından tasvir eden yazar, seküler devletin içerisindeki dinî kurum olarak (s. 92) Diyanet'in birimlerinden olan Din İşleri Yüksek Kurulu üzerinde durur. Kurulun üyelerinden atama sürecine dek bilgiler verilen bu başlık (s. 96-106), Diyanet'in kolektif/ortaklaşa fetva faaliyetinin en somut şekli olarak Din İşleri Yüksek Kurulu'nu tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu başlıkta yazar Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetva sürecinde bazı alan uzmanlarından görüş talep etmesini hilalin görülmesi ve anestezinin orucu bozması örnekleri üzerinden göstermeye çalışmaktadır. Bir sonraki başlıkta fetvaların toplanma ve cevaplanması ile alakalı detaylı bilgiler verilmektedir. Burada Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetva verirken ibadetlerle alakalı konularda genelde Hanefî mezhebini tercih etmesine rağmen diğer Sünnî mezheplere de ılımlı olduğunu belirten (s. 111) yazar, çağdaş ve yeni problemlerde kurulun yeni hükümler oluşturabileceğini de belirtir. Daha sonra yazar, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun seküler devlet ile İslâm hukukunu birleştirici bir yöntem kullandığını dinî nikahın resmi nikah yerine geçip geçmeyeceği fetvası (s. 114-115) üzerinden göstermeye çalışır. Sonuç olarak yazar, dinî konularda tahrîc içtihadı (*ijtihad through takhrij*) ve inşâi ictehad (*ijtihad inshai*) metotlarını da benimseyen Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetvalarının bağlayıcı olmaması ve öneri niteliği taşımasına ulaşır. Yazar bu bölümde genel olarak Diyanet'in fetvalarda kullandığı maslahat ve makâsîd prensipleri

4 Yazarın bu konudaki değerlendirmelerini içeren farklı bir çalışması için bk. Emine Enise Yakar, "A Critical Comparison Between the Presidency of Religious Affairs (Diyanet İşleri Başkanlığı) and the Office of Shaykh al-Islâm", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 11 (Aralık 2019): 421-452.

ile Müslümanları birleştirici rolünden bahsetmiştir. İkinci bölümde Diyanet'in toplumsal huzurun sağlanması için bağdaştırıcı bir role sahip olduğu belirtilmiştir. Burada Diyanet'in kararlarının tavsiye niteliğinde olması ve resmi nitelikte olmasa da Diyanet'ten başka fetva veren kişi ya da kurumların mevcut olmasının Diyanet'in rolüne etkisinin sorgulanmaması bir eksiklik olarak görülebilir.

Eserde üçüncü bölümün konusunu ABD'deki Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi (*Fiqh Council of North America*) oluşturmaktadır. Müslümanların 20. yüzyılda Avrupa ve Amerika'ya göçü dinî açıdan birçok probleme neden olmuştur. Yazara göre bu problemlerle başa çıkmak için oluşturulmuş olan Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi, *fikhü'l-ekalliyât* kavramı üzerinden fetvalar çıkartmıştır. Devletten bağımsız ve gönüllü olarak kurulmuş olan Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin fetvaları, maslahat ve makāsıdü'ş-şerîa ilkeleri çerçevesinde Müslüman olmayan bir ülkedeki Müslümanların dinî konulardaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Yazar bu bölümde Amerika'daki Müslümanların millet ve mezhep bakımından çeşitlilikleri üzerinde durmuştur. Yazar tarafından bir yandan ABD'li bir yandan da Müslüman topluluktan (*ummah*) olan Müslüman azınlıkların ikili kimlikleri, onların farklı fetvalara gereksinimleri ile irtibatlandırılarak *fikhü'l-ekalliyât* kavramı özelinde incelenmeye çalışılmıştır. Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin, ABD'li Müslüman bir askerin Afganistan (Müslüman çoğunluklu ülke olması açısından) savaşında ABD ordusunda görev almasıyla alakalı fetvasını Müslüman azınlıkların ikili kimliği ile ilişkilendiren (s. 128) yazar, Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin İslâm'ı Amerika'da kurumsallaştırdığı sonucuna ulaşmıştır (s. 129). Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin gelişimi, yapısı ve üyeleriyle alakalı bilgiler veren (s. 131-135) yazar, kurulun fetva çıkartma süreciyle (s. 144-149) alakalı da bilgiler vermektedir. Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin tavsiye niteliğinde ve devletten bağımsız fetva verdiğini bildiren yazara göre bu kurum sayesinde Amerika'daki Müslümanların karşılaştıkları dinî sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Tabi bunu yaparken de Amerikalı Müslümanların Amerika'ya aidiyet duyguları geliştirilmeye çalışılmış ve *fikhü'l-ekalliyât* sayesinde Müslüman azınlıklar Amerika toplumuna entegre edilmek istenmiştir (s. 160). ABD seçimlerinde oy kullanmak ve ABD ordusunda görev yapmakla alakalı fetva örnekleri üzerinden Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin Müslüman azınlıkları Müslüman olmayan bir topluma nasıl dahil ettiğine dikkat çeken yazar, kurulun makāsıd ve maslahata verdiği önemi de gözler önüne sermektedir.

Eserin dördüncü bölümünde mezhep mensubiyeti ve sosyal değerlerin, kurumların fetva sürecine etkisini incelemeye çalışan yazar, her bir kurumun aynı ana kaynaklardan hareket etmesine rağmen neden farklı hükümlere vardıklarını sorgulamaktadır. Müslüman olmayanlara ibadet yerleri tahsis edilmesi ya da bu yerlerin inşasıyla alakalı fetva örneği üzerinden bu soruya cevap aramaya çalışan yazar; sosyal, kültürel, hukukî ve siyasî bağlamın önemine dikkat çekmektedir (s. 172). Yazar, mezhep mensubiyetinin etkisiyle alakalı başlıkta Dâru'l-İftâ'nın, ana metinleri Hanbeli mezhebi ve Vehhâbî dinî hareketinin etkisiyle yorumladığını, Diyanet'in genelde Hanefî mezhebini tercih etse de diğer mezheplere ilaveten tahrîc (*ijtihād*

through takhrij) ve inşâî icthad (*ijtihād insha'î*) metotlarından yararlandığını, Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin ise çeşitli mezheplerin bulunduğu bir toplumda makāsıd (*maqāsıd al-shāri'a*) ve maslahat (*maslahah*) prensiplerine göre fetva verdiğini belirtmektedir. Bu iddiasını Dāru'l-İftā'nın, zehir tacirlerine ölüm cezası ve kiliselerin yıkılmasıyla alakalı örneklerde İbn Teymiyye'nin görüşünden faydalanmasıyla güçlendiren yazar, Vehhâbî hareketi ile Hanbeli mezhebini de İbn Teymiyye ile irtibatlandırmaktadır. Daha sonra her üç kurumu da akıl ve nakil konusundaki yaklaşımları ve ana metinleri yorumlama bakımından mukayese eden yazar, bunu yaparken örnek fetvaları incelemektedir. Dördüncü bölümde mezhep ve sosyal değerlerin fetva faaliyetine tesiri incelenirken bazı fetva örneklerinin seçildiği belirtilmiştir. Ancak fetva örneği seçme kriteri olarak herhangi bir sınırlama yapılmaması okuyucuyu seçimlerin rastgele yapıldığı sonucuna götürmektedir.

Dördüncü bölümün bir diğer başlığında sosyal değerler ve kültürel uygulamaların fetvalar üzerindeki etkisini göstermeye çalışan yazar, her üç kurumun içinde buldukları toplumları yakın tarih açısından incelemektedir. Müslüman olmayan kimselerin cenazelerine katılmakla alakalı fetva örneğini seçmiş olan yazar, üç kurumun olaylara yaklaşım tarzlarını bu açıdan karşılaştırmalı incelemeye tabi tutmuştur. Yazarın seçtiği bütün örnekler burada özetlenmese de o, içinde bulunulan ortam ve bağlam nedeniyle aynı konuda farklı fetvaların verildiği sonucuna ulaşmıştır. Burada Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin *fikhü'l-ekalliyât* kavramı içerisinde makāsıd (*maqāsıd al-shāri'a*), maslahat (*maslahah*) ve bağlam (*siyāq al-durūf*) prensiplerinden hareket ettiğini belirten yazar, Diyanet'in de ilk iki ilkeyi mezhep mensubiyetine ilaveten kullandığına işaret etmiştir.

Sonuç bölümü sayılmayacak olursa son kısım olan beşinci bölüm, hukukî ve siyasî sistemlerin, Dāru'l-İftā, Diyanet ve Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin fetvalarına etkisiyle alakalıdır. Yazar bu bölümde üç kurumun fetvalarını bağlayıcılık yönünden inceledikten sonra, kurumların fetva süreci bakımından hükümetle ilişkilerini ortaya çıkartmaya koyulur. Yazar, dinî nikahın yanında resmi nikahın zorunluluğu fetvası örneği üzerinden Diyanet'in fetva çıkartırken devlet kanunlarını da İslâm hukuk metodolojisine dahil ettiğini (s. 231-232) belirtmiştir. Burada devlet kanunlarından fetvalara doğru bir etkinin varlığı ön kabulünden hareket edilmiş gibi durmaktadır. Ancak farklı örnekler üzerinden, fetvaların yönetimin kararlarına etkisi incelenip iddia çürütülebilecektir. Yazar, Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'nin askerlik fetvası örneğini, seküler kanun ile fetvaların uzlaştırılması bağlamında incelemiştir. Siyasî sistemlerin etkisini incelediği başlıkta, Suudi Arabistan hükümetinin kendi gücünü ulemânın fetvalarıyla genişlettiğini belirtmiştir. Diyanet'in tartışmalı konularda toplum ile devleti birleştirici bir rolünün olduğunu belirten yazar, Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi'ni de İslâm hukuk ilkeleri ile Amerika Anayasası arasındaki ilişki bakımından incelemektedir. Yazarın beşinci bölümde hukukî ve siyasî sistemlerin fetvalara tesirini incelerken verdiği örneklerin aksini gösteren bazı fetva örneklerinin tespiti, onun bu bölümdeki iddialarını çürütmeye sebep olabilecekse de bu örnekleri yakalamış olması çalışmanın güçlü yanlarından.

Eserdeki literatür bilgisine gelince yazar, eserin Giriş bölümünde literatürde fetva ile alakalı önde gelen bazı çalışmalardan (s. 13-14) bahsetmektedir. Muhtemelen Türkiye’de yapılan bazı çalışmalar, yazarın tezini nihayete erdirmesinden sonra hazırlandığı için o, çalışmamızın en başında dipnotta geçen tezlerden bahsetmemiş olabilir. Modern dönemdeki dinî kurumlarla ilişkili olan/olmayan fetva kurullarının işleyişinin Türkiye’deki lisansüstü çalışmalara konu olması son zamanlarda artmaya başlasa da yazarın bu çalışması mukayeseli bir yaklaşım barındırması açısından ayrı bir yere sahiptir.

Sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olan kitabın yapısı oldukça düzenlidir. İlk üç bölümde her bir kurum hakkında tarihsel gelişim ve kurum yapısıyla alakalı bilgiler verildikten sonra fetva çıkartma süreçlerine geçilmiştir. Dördüncü ve beşinci bölümler de kendi içerisinde ikiye alt başlığa ayrılmıştır. Yazarın, kurumların organizasyon yapısı, fonksiyonları ve fetva çıkartma süreçlerini ayrı ayrı tablolaştırması okuyucuya kolaylık sağlayacak bir düzenleme olmuştur. Üç farklı ülkenin üç kurumunun fetva çıkartırken kullandıkları metotları ve kendi bağlamlarındaki etkileşimlerini mukayeseli olarak incelemiş olan yazarın bu çalışması literatüre önemli katkıda bulunmuştur denilebilir. Ancak yazarın 2015 yılındaki Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerini tanıttığı kısımda (s. 98-99) bütün üyelerin Türkiye’deki fakültelerden mezun olduklarını belirtmesi, üyelerin lisans eğitimleri bakımından doğru olsa da üyelerden bir tanesi yüksek lisans ve doktorasını İngiltere’de tamamlamıştır. Ancak yazarın buradaki amacının hem lisans düzeyinde üniversite hem de klasik tarzda medrese eğitimi alan üyeler hakkında bilgi vermek olması, lisansüstü eğitimlere değinmemesine neden olmuştur denilebilir.

Eserin kaynakçasının üst düzey olması ve indeksinin okuyucuya kolaylık sağlamasının yanında bazı Arapça özel isimlerin İngilizce kullanımında geçen “ibn/bin” sözcüğünün kullanımında belli bir standart olmaması bir eksiklik sayılabilir. Nitekim “‘Abd al-‘Azīz b. ‘Abd Allāh Āl al-Shaykh” (s. 31) ve “Shaykh Şālih b. Laḥaydān” isimlerindeki (s. 37) “b.” sözcüğü, kitabın ileri kısımlarında “‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Abd Allāh Āl al-Shaykh” ve “Shaykh Şālih ibn Laḥaydān” (s. 43) olarak geçmektedir. Ayrıca yazarın, siyâset-i şer‘iyye kavramını henüz daha terimleşme aşamasına gelmediği bir dönem olan Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile irtibatlandırması (s. 253) onun bu kavrama yönetici ve halk arasındaki ilişkiyi kuran temel hukukî ilke olarak yaklaştığını göstermektedir (s. 35).

Her dönemde olduğu gibi çağdaş dönemde de birçok yeni durumla karşılaşılacaktır. Ulus devletlerden önce belli makamlara ait olan ya da bireysel bir sürece hasredilen fetva faaliyeti modern dönemde devlet tarafından ya da devletten bağımsız olarak yapılmaya devam etmiştir. Modern dönemde kurulmuş olan üç farklı dini müessesenin tarihsel gelişimi ve işleyişi açısından bilgiler ihtiva eden bu çalışma, fetva faaliyeti sürecini okuyucuya tanıtmada noktasında alana katkı sağlamıştır. Üç farklı ülkedeki kurumun fetva faaliyetinin mukayeseli incelendiği çalışmada İslâm hukuku ve toplum bağlamında fetvanın canlılığının vurgulanması çalışmanın öne çıkan özelliklerindedir.